

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

redactie

Mette Bierma

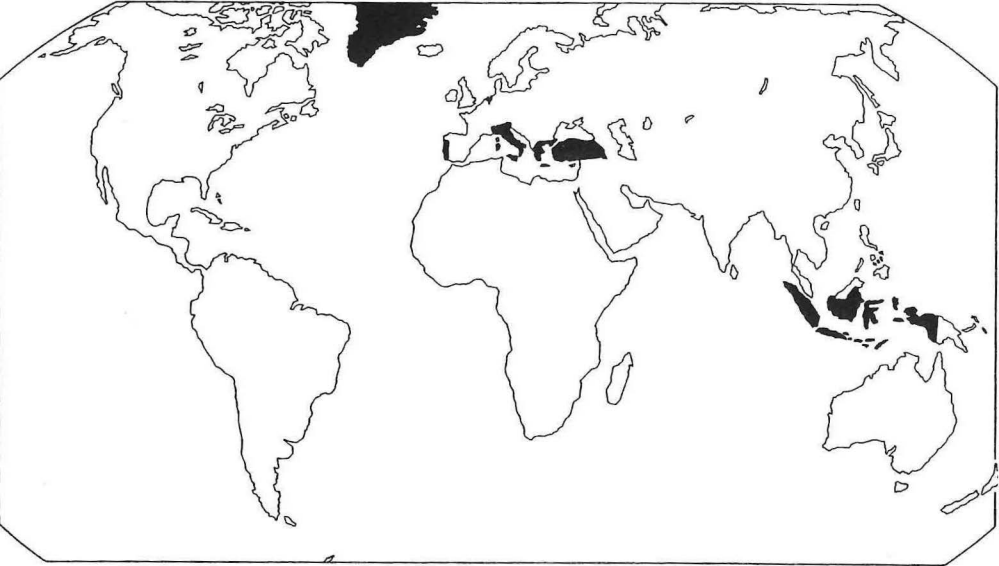
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.

INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.)	9
G.J. BARTSTRA Het Toaliaan	11
D. STAPERT & L. JOHANSEN Het <i>ANALITHIC</i> -project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.)	15
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.)	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurmakers uit paleo-Eskimonederzettingen in West-Groenland	24
M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.)	28
S. BOTTEMA & A. WALSWEEER De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens?	33
H. BUITENHUIS Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt	38
J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano	43
J.N. LANTING Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.)	47
A.L. BRINDLEY Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland	51
A.D. NEVES ESPINHA Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.)	55
F.A. VEENMAN Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase	59
M. KLEIBRINK Weven voor de godin: een labyrint	63

M. ESSINK	
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armringen uit Noord-Nederland	68
M.J.M. DE WIT	
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd	71
W. PRUMMEL & M.C.V. VINK	
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen	74
E.J. DROST	
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië	79
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek	84
Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI	
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland)	89
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS	
Veldwerk in de vlakte van Antiochië	93
S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY	
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini	97
J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER	
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.)	100
C. VERMEEREN & J. SCHELVIS	
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel	102
J.T. ZEILER	
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.)	105
J.M. BOS & A.J. NIJBOER	
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.)	108
A.J. NIJBOER & C. TULP	
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.)	111
D.A. GERRETS	
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?	115
H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS	
Een Olde Hof te Haren (Gr.)	118

A. JAGER	
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.)	121
A. UFKES	
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuys' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.)	124
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.)	129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueels* is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

MEGALITHISCHE MONUMENTEN IN ÉVORA-REGUENGOS DE MONSARAZ (PORT.)

Ana Daniela Neves Espinha

De landstreek Évora-Reguengos de Monsaraz ligt in zuidelijk Portugal, in het binnenland. Het gebied is rijk aan graniet en schist, de bouwmaterialen van megalithische monumenten; de overvloed aan deze gesteenten vormt tot op zekere hoogte de verklaring voor de vele stenen grafmonumenten en andere megalithische monumenten die er worden aangetroffen.

Megalithische graven van het dolmentype van graniet worden hier *Antas* genoemd; die term zal in deze bijdrage verder worden gebruikt. In Évora vinden we 152 *Antas*, en in Reguengos de Monsaraz 134; daarbij zijn menhirs, *alignements* en *cromlechs* buiten beschouwing gelaten. Die zullen aan het eind van deze bijdrage kort worden behandeld.

De inventarisatie van de megalithische grafmonumenten is het werk geweest van een Duits echtpaar dat vanaf de jaren '30 op het Iberisch Schiereiland actief is geweest, Georg en Vera Leisner. Hun meerdelige *corpus*, *Die Megalithgräber der iberischen Halbinsel*, is een onmisbaar handboek voor iedereen die zich bezighoudt met deze monumenten in Spanje en Portugal.

In deze bijdrage wordt een algemene inleiding gegeven tot de megalithische cultuur van het gebied. Binnen dit bestek zal echter niet elk aspect daarvan aan de orde kunnen komen; voor uitgebreidere informatie wordt verwezen naar de literatuurlijst. Helaas zijn er weinig Portugese studies in andere talen dan Portugees beschikbaar.

Er kunnen drie hoofdtypen grafmonumenten worden onderscheiden:

a) *Antas* zonder gang; hierbij gaat het meestal om een uitgerekt-rechthoekige, kleine grafkamer. Het vondstmateriaal bestaat voornamelijk uit vuursteen en wat aardewerk. Deze *Antas* worden wel beschouwd als een vroeg type, behorend bij vroeg-neolithische bevolkingsgroepen.

b) *Antas* met een gang; normaal gesproken bevatten zij een polygone grafkamer van zeven draagstenen, maar vijf, zes of negen draagstenen komt ook voor. De lengte van de gang kan variëren, van kort, met één paar poortzijstenen (een portaal) tot zeer lang, zoals bij een onlangs gevonden graf met een gang van bijna zestien meter lengte (Gonçalves, 1992). Smalle rechte toegangen komen voor naast toegangen die breder zijn dan de ingang van de grafkamer; ook trechtervormige zijn bekend. Ze kunnen een soort portiek omvatten, dan wel aan een van beide uiteinden een deur hebben gehad.

De dekheuvel is in de meeste gevallen vernield, maar soms nog wel herkenbaar aan de stenen aan de voet ervan. Als de stenen niet verwijderd zijn, bevinden zij zich geheel of gedeeltelijk in situ. De hoogte van de oorspronkelijke heuvel is echter moeilijk vast te stellen, doordat er geen een gaaf bewaard is gebleven. De gang is vaak nog wel gedeeltelijk overdekt door heuvelrestanten.

c) *Tholoi*; deze monumenten zijn gemaakt van schist, en horen bij een latere fase van het neolithicum. Ze werden in deze streken gebouwd op de heuvel van de *Antas*, vlak naast de *Antas* zelf. Ze bestaan uit een gang, afgedekt met platen schist, en een 'vals' koepelgewelf op de ronde kamer. De gang sluit aan op die van de *Anta*, waardoor men profiteerde van de al bestaande toegang. In sommige gevallen werd deze verlengd met een extra paar zijstenen, nu van schist.

Een ander punt dat de aandacht trekt, is de oriëntatie van de toegangspartijen. Deze zijn namelijk altijd gericht naar een punt tussen oost en zuid, naar de zonsopgang dus (Gonçalves, 1992). Dit verschijnsel wordt door Portugese archeologen uitgelegd in termen van de relatie tussen geboorte/leven/licht (buiten) en dood/duisternis (binnen). Hoewel we de precieze reli-

gieuze beleving niet kennen, kunnen we de belangrijke rol van de zon toch moeilijk negeren, niet alleen in deze streek en deze periode, maar algemeen en in de hele prehistorie. Afbeeldingen van de zon komen we ook tegen op aardewerk en op stenen artefacten.

Zoals beschreven, sloten de *Tholoi* aan op de *Antas*, gedeeltelijk gebruikmakend van de bestaande toegangspartijen. Zij delen daardoor natuurlijk deze oriëntatie.

Gegevens over het begrafenisritueel zoals we die kennen uit opgravingen en publicaties, wijzen er op dat de *Antas* gebruikt werden zowel voor directe bijzetting van de doden, als voor bijzetting van beenderen na ontvlezing. Het voorkomen van beide rituelen kan afgeleid worden uit de ligging van de botten in de grafkamer en de gang, die ook werd benut, hoogstwaarschijnlijk als de grafkamer vol was.

Een ander opvallend verschijnsel bij deze graven is het voorkomen van brandlagen. Sommige archeologen zien hier een aspect van het begrafenisritueel in, terwijl anderen eerder denken aan hygiënische maatregelen van de neolithische of chalcolithische bevolking op het moment dat de grafkamer vol was. Deze kwestie is vooralsnog onbeslist. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de doden met oker werden ingesmeerd of bestrooid, waarschijnlijk in een ritueel dat met bloed te maken had en zowel in neolithicum als chalcolithicum bekend was.

Een ander moeilijk interpreteerbaar ritueel verschijnsel wordt gevormd door de aanwezigheid van *cupmarks* op dek- en draagstenen. Deze zijn op zich niet dateerbaar, maar als we er van uitgaan dat de megalieten geheel of gedeeltelijk onder een heuvel bedekt waren, dan moeten deze *cupmarks* aangebracht zijn voordat de stenen in het monument werden opgenomen.

Er komen drie soorten bijgaven voor: vuursteen, aardewerk, en andere artefacten, van steen of been. Vuursteen is vertegenwoordigd in de vorm van bijlen, dissels, beitels, kernstukken, klingen, pijlpunten, sikkels, etc. De regelmatig teruggevonden combinatie van een bijl, een dissel en een beitel, alle van schist, wordt gezien als een symbolisch geschenk aan de dode, aangezien schist ongeschikt is voor feitelijke houtbewerking.

Het voert te ver om in dit kader alle soorten aardewerk te beschrijven die in de megalithische monumenten in deze streek worden gevonden. Een meer globale indeling is die in kleine, middelgrote en grote ronde kommen; grote ronde kommen met een grote rand; kommen met een schouder; rechthoekige kommen; bekens; schalen en lepels. Kommen hebben soms oren of knoppen, waarbij de laatste ook bedoeld kunnen zijn als versiering. Het aardewerk werd soms ingesmeerd met rood, ijzerhoudend materiaal.

Aardewerk met ingekerfde of ingedrukte versieringen, bestaande uit lege driehoeken, met stippen gevulde driehoeken, cirkels (voorstellingen van ogen in de vorm van de zon) en stroken met zigzaglijnen zijn karakteristiek voor de chalcolithische bewoning (tweede helft van het derde millennium v.Chr.). Of we hier te maken hebben met speciaal voor het dodenritueel vervaardigd aardewerk blijft voorlopig onduidelijk; daarvoor moet eerst meer onderzoek worden gedaan naar de nederzettingen van de bouwers van de megalithische monumenten.

Plaatjes leisteen versierd met geometrische motieven, met lijnen gevulde driehoeken, rechthoeken en banen van zigzaglijnen worden in grote hoeveelheden gevonden. Ze kunnen ondoorboord zijn, of één of twee doorboringen hebben om zo opgehangen te kunnen worden. De versiering is zo aangebracht dat de suggestie van een hoofd en een lichaam wordt gewekt.

Buiten het Iberische Schiereiland komen dit soort plaatjes niet voor. De verspreiding kent een zwaartepunt in ons gebied, maar ze worden ook wel aan de kust gevonden of in Spanje (dichtbij de grens met Alentejo). Ze worden veel gevonden op plaatsen die met begravingen te maken hebben, maar komen ook voor in nederzettingencontext.

Deze leistenen plaatjes vinden we niet in de oudste monumenten, maar alleen in de latere collectieve grafkamers. ¹⁴C-dateringen uit lagen waarin ze wel voorkwamen wijzen op een datering van 3500-2500 v.Chr.

Ook tweezijdig versierde leiplaatjes komen voor. Vondsten uit ver uit elkaar liggende gebieden (zoals uit Évora, Lissabon, en Huelva in Spanje) vertonen dermate sterke overeenkomsten dat gedacht moet worden aan een gemeenschappelijke herkomst, of misschien zelfs wel dezelfde maker.

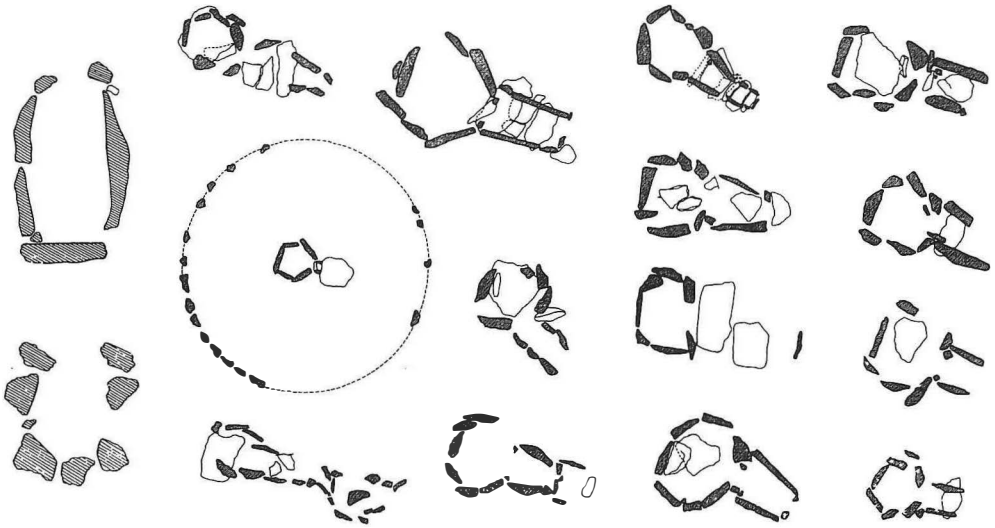

Fig. 1. Hoofdtypen van de Antas. De ingang kan kort, lang, smal, breed of trechterbekervormig zijn (naar Leisner & Leisner, 1956).

Ook komen zogenaamde *idol plaques* en dierenfiguurtjes voor. Deze beide groepen artefacten wijzen op contacten met andere gebieden, met name de kust en meer landinwaarts gelegen delen van het Iberisch Schiereiland, waar ze een normale verschijning zijn. De dierenfiguurtjes zijn gemaakt van been, en kunnen bijvoorbeeld konijnen voorstellen. De *idol plaques*, gemaakt van leisteen of ook wel van zandsteen, zijn antropomorf, en onversierd. Zo worden vooral gevonden in het gebied van het schiereiland van Lissabon; hun aanwezigheid hier wijst weer op contacten tussen de kust en het binnenland. Ze worden geïnterpreteerd als aanwijzingen voor het optreden van een nieuw begrafenisritueel.

Een andere groep artefacten wordt vertegenwoordigd door ceremoniële 'kromstaven'. Deze zijn altijd geassocieerd met de leistenen plaatjes, en hebben dezelfde versiering en versieringstechniek. 'Kromstaven' komen ook voor als ingekrast motief op menhirs en monolieten. De betekenis is niet bekend, maar het kan een symbool van de macht van de hoofdmans zijn geweest, of een religieuze macht hebben vertegenwoordigd. Voor dergelijke interpretaties pleit ook hun zeldzaamheid.

Naast grafkamers richtte de neolithische en chalcolithische bevolking ook andere megalithische monumenten op zoals menhirs. Deze kunnen onderverdeeld worden in drie hoofdtypes: simpelweg opgerichte stenen, bekapte en opgerichte stenen, en als een fallus vormgegeven menhirs. Ze komen op drie manieren voor: geïsoleerd (menhirs), in rijen (*alignements*) en in cirkels (*cromlechs*).

Over deze verschillende monumenten zijn diverse hypothesen naar voren gebracht. De fallusvormige menhirs zouden iets met een vruchtbaarheidscultus te maken hebben. Vrijstaande menhirs en andere staande stenen in het algemeen kunnen een functie hebben gehad als *territorial marker* of meer neutraal als markeringpunt. Als zodanig vinden we ze niet alleen in middeleeuwse stukken, ook tegenwoordig worden deze grote stenen nog regelmatig gebruikt om lokale grenzen te beschrijven. In nog algemenere zin kunnen de stenen net als de *alignements* beschreven worden als herkenningspunten in het landschap. Aan de andere kant worden *cromlechs* geïnterpreteerd als plaatsen die in de prehistorie werden gebruikt voor het doen van astronomische waarnemingen, en die de status hadden van heilige plaats. Dit lijkt

bijvoorbeeld het geval te zijn bij de *cromlech* van Almendres, waar gegraveerde stenen een stellair patroon vormen (A guide to ... , 1992).

De datering van deze stenen en groepen stenen vormt een groot probleem, aangezien ze normaal gesproken geen dateerbaar materiaal leveren. Bij de opgraving van de *cromlech* Vale Maria do Meio (Évora) in de zomer van 1995, waar de auteur samen met een team van de Universiteit van Lissabon persoonlijk bij betrokken was, kon een klein brokje houtskool worden geborgen. Dit monster is nu op het Centrum voor Isotopen Onderzoek te Groningen ter datering. De hoop is dat deze datering meer licht zal werpen op de chronologie van de *cromlechs*.

Totdat ook andere monumenten zijn opgegraven en met de ¹⁴C-methode dateerbare monsters hebben opgeleverd, zijn absolute dateringen onmogelijk, en blijft een relatieve chronologie het best haalbare. Zulke absolute dateringen zijn ook van groot belang voor de studie van de architectonische ontwikkeling van de *Antas*.

In zijn algemeenheid kunnen we nu alleen stellen dat de megalithische cultuur in dit gebied thuishoort in het vierde en derde millennium, of iets preciezer tussen 3500 en 2000 v.Chr.

Niettemin zal het duidelijk zijn geworden dat de streek van Évora-Reguengos de Monsaraz en omliggende gebieden bijzonder rijk is aan neolithische monumenten en vondsten, zowel in kwantiteit als in variëteit.

Onderzoek naar verschillen en overeenkomsten tussen deze en andere culturen is natuurlijk bijzonder boeiend, maar het zal de onderzoeker naar mijn mening snel opvallen dat de megalithische cultuur van Alentejo een geheel eigen karakter heeft. Toch zijn er ook wel overeenkomsten met andere gebieden in Portugal, Spanje en Bretagne. Het zoeken naar parallellen in noordelijker streken, zoals het gebied van de westgroep van de trechterbekercultuur (in Nederland), lijkt minder vruchtbaar.

Summary

Megalithic monuments are a common element in the landscape of Alentejo. There are more than two hundred dolmens or Antas, in the area of Évora-Reguengos de Monsaraz. They are of two

different types, with or without a passage. They may share their mound with a late Neolithic burial monument, the Tholoi.

Among the grave goods one may find flint, pottery and other objects such as schist plaques, idol plaques, and carved votive crooks, which are characteristic of the megalithic culture in this area.

Menhirs are also present. In several cases the stone is decorated with a range of motifs that include representations of the sun and motifs forming a stellar pattern.

Thus, it can be concluded that between the 4th and 3rd millennium BC the area of Évora-Reguengos de Monsaraz was densely occupied, as is shown by the large number and variety of not only megalithic monuments but also settlements.

Literatuur

A guide to megalithic monuments of the Évora region. (1992). Camara Municipal de Évora. Évora.

Gonçalves, V.S., 1992. *Reverendo as Antas de Reguengos de Monsaraz*. Lisboa.

Gonçalves, V.S., 1995. *Sítios 'horizontes' e artefactos. Leituras críticas de realidades perdidas*. Cascais.

Leisner, G. & V. Leisner, 1943. *Die Megalithgräber der iberischen Halbinsel. Der Süden*. Berlin.

Leisner, G. & V. Leisner, 1956. *Die Megalithgräber der iberischen Halbinsel. Der Westen*. 3 vols. Berlin.

Leisner, G. & V. Leisner, 1985. *Antas do Concelho de Reguengos de Monsaraz. Estudos e memorias*. Lisboa.

Santos, A.P. dos, 1994. *Monumentos megalíticos do alto Alentejo (Megalithic sites in Alto Alentejo)*. Lisboa.